

Illyés Gyula és Zilahy Lajos barátsága

1.

Illyés Gyula szerteágazó kapcsolatrendszerét csaknem teljes részletességgel feltárta az irodalomtörténet-írás, de a Zilahy Lajossal való baráti kapcsolata mégis homályban maradt, holott az több volt, mint ideiglenes egymás mellé sodródás a Gömbös Gyulával történt találkozó alkalmával.

Zilahy, a konzervatív politikai és társadalmi tényezők támogatását élvező sikeres író 1919-ben, bécsi emigrációja heteiben elnyerte többek között Gömbös Gyula, Eckhardt Tibor, Kozma Miklós stb. barátságát¹ (továbbá közismert volt, hogy a meggyilkolt Tisza Istvánnak ő szerzett érckoporsót), kezdetben nem folytatott aktív politikai tevékenységet, ám az 1930-as évek elején erre is rászánta magát. Felismerte, hogy az országnak társadalmi szerkezetmódosításra van szüksége, természetesen nem forradalom, hanem reformok által. Megmaradt kapcsolati tőkéje lehetővé tette, hogy elnézzék az angolszász és a francia polgári demokrácia mintájára támaszkodó óvatos ellenzékiességét, ébredező felelősségérzetét a magyar nép, különösen a parasztság sorsa iránt.

A lektűrírónak elkönyvelt Zilahy író társakat keresett reformeszméi gyakorlati alkalmazásához, előbb Móricz Zsigmondra számított, majd rátalált a vezető népi írókra.² Gellért Oszkár írja: Zilahy Lajos megkérte őt, írjon Móricz Zsigmondnak Hévízre, hogy „tömörüljenek az írók politikailag is a magyar polgári liberalizmus megszilárdítása és a parasztság kulturális felemelkedése érdekében”. Móricz 1932. július 1-jei kelettel elutasította a kezdeményezést: „Kedves

BAKÓ ENDRE (1938) dolgozott tanárként, népművelőként, újságíróként. 1990–1999 között a Hajdú-Bihar megyei *Napló* főszerkesztője, korábban az *Alföld* című folyóirat rovatvezetője volt. Utóbbi kötete: *Váradai műhely* (válogatott tanulmányok, 2021).

- 1 Különösen Kozma Miklóssal ápolt szoros barátságot, erről ő maga számol be: Zilahy Lajos krónikája – Kozma Miklós emlékének. *Híd*, 1941. dec. 23., 4–6.
- 2 Illyés Gyula írja, hogy ezer pengőt adott át nekik (Szabó Lőrinc, Tamási Áron, Illyés), amit a *Válaszra* is fordíthatnak: *Naplójegyzetek, 1929–1945*. Bp., 1986, Szépirodalmi Könyvkiadó, 97. Az összeg sorsáról nincs tudomásunk.

Oszkárom, nagyon szerencsétlennek találok a Zilahy Lajos ideáját. Elégszer kitapasztaltuk már, hogy az írókban nincs politikai érzék. [...] de Zilahynak politikai ambíciói vannak, ez nyilvánvaló [...] Írókra ne támaszkodjon, mert mi nem tudunk neki segítségére lenni. [...] Még Zilahynak is meggondolandónak tartom, hogy érdemes-e neki politikai pályára lépni. [...] Én semmiféle politikai nyilatkozatot nem írok alá.”³

Meglehet, Illyés is el-eljárt a Zilahy-villába, ahol az író „hetenként minden haladó szellemű író vendégül látott, s ott főként a nemzetközi helyzetről beszélgettek”.⁴ Ismeretségük pontos idejét és körülményeit nem ismerjük, de 1934 nyarán már baráti, mondhatjuk bizalmas kapcsolat szövődött köztük. Amikor Zilahy 1934. február 1-jén átvette a *Magyarország* című lapot, az egység felé rendeződő népi tábor elitgárdája előtt is megnyitotta az újság hasábjait, Szabó Lőrincet olvasószerkesztőnek, Kodolányi Jánost munkatársnak alkalmazta, teret adott Németh László, Féja Géza, Illyés Gyula és mások írásainak. Konzervatív liberális eszmeiségű szerkesztői koncepciójába belefért, hogy Illyés Gyulát előleggel segítse, hogy kijusson Oroszországba, cserébe hangulatképeket kért tőle. Erről Illyés így emlékezett: „Oroszországról kezdetben nem volt szándékom könyvet írni; a kérdés megoldását – hogy elfogulatlant írjak – lehetetlennek éreztem az akkori Magyarországon. Indulásom előtt csak néhány hangulatkép megírását ígértem meg Zilahynak, annak az előlegnek a fejében, amely nélkül útnak sem tudtam volna indulni. Ott künn ezekre gondolva gyűjtöttem jegyzeteket. Visszatérve azonban beláttam, hogy hangulatképekkel nem lehet ilyen komoly mondanivalóhoz nyúlni. Zilahyhoz az első szavam az volt, mentsen fel ígéretem alól, az előleget inkább részletenként készpénzben adom vissza. Hallani sem akart róla. Kezdd csak írni a cikkeket úgy, mintha Franciaországban írnál, majd én elintézem.”⁵ Két ellentétes oldalról várható volt a támadás. „Az egyik nem nyilvánult, nem nyilvánulhatott meg. Annál inkábbba másik; sajtótámadásban, személyes rágalmazásig és fenyegetésig menő politikai indulatban. És természetesen cenzori, illetve sajtóirodai beavatkozásban. A tollnak, amely mégis ki akarta fejezni a magáét, napról napra meg kellett vívnia, körbe forogva szinte, valami új akadállyal.”⁶ Azonban Zilahy, Illyéssel együtt, állta a sarat!

Gömbös Gyula miniszterelnök (1932–1935) 95 pontos programja (Nemzeti Munkaterv) nemzeti egységet hirdetett és reformigéreteket tartalmazott, ezzel várakozást ébresztett a középosztály bizonyos rétegeiben. Zilahy, a középosztály par excellence szellemi képviselője, elképzelhetőnek tartotta a népi írók és a kormányzat együttműködését egy Új Szellemi Front keretében. Erről több alkalommal baráti beszélgetést folytatott Gömbössel, aki felismerte az irodalom

3 Gellért Oszkár: *Kortársaim*. Bp., 1954, Művelt Nép Könyvkiadó, 156–157.

4 Gellért Oszkár: i. h. 158.

5 Illyés Gyula: *Naplójegyzetek, 1929–1945*. Bp., 1986, Szépirodalmi Könyvkiadó, 91.

6 Illyés Gyula: *Szíves kalauz*. Második kiadás. Bp., 1990, Szépirodalmi Könyvkiadó, 7.

politikai-ideológiai mozgósító erejét. „Szeretnék megismerkedni a barátaiddal. De ne hozd fel őket a miniszterelnökségre. Hívjál meg bennünket teára. Ne legyünk többen, csak hatan-nyolcan”⁷ – kérte Gömbös. 1935. április 12-én létrejött a sokat emlegetett találkozó Zilahy Lajos lakásán. A kudarcba fulladt eszmecserének hatalmas korabeli visszhangja, majd történelmi utóirodalma támadt, többen megírták emlékezésüket kisebb-nagyobb eltérésekkel, az emigrációban egy Zilahy-interjú kapcsán még 1959-ben is vitatkoztak róla.⁸ Nem célunk és feladatunk a vitát érdemben ismertetni, csak Illyés Gyula szemszögéből – naplójegyzeteiből – idézzük fel. E feljegyzések arról tanúskodnak, hogy a két író abban az időben szinte naponta találkozott.

Az első naplójegyzet 1935. január 29-én reprodukálja az előkészületek kezdetét, ekkor a Déli vasút kávéházban találkoztak négyen, s megvitatták az ifjúság kiáltványát: „Németh és Zilahy konceptusaiból Lőrinc és én összeállítottunk egy újat.”⁹ Ezt követően Illyés Gyula ez időszakot felölelő naplójegyzetei májusig – mindegyikre nem térünk ki, bár nem lényegtelenek – három-négy naponta a reform-előkészületekkel foglalkoznak, amelynek főszereplője a már említett négy író Zilahyval az élén. Illyés február 19-én hosszan beszélgetett vele, s azzal váltak el, hogy meggyőződése szerint reform nem lesz, teljesen ellenzékinak kell maradniuk, támadni kell Gömböst.¹⁰ Rövidesen sor kerül a Magyar Rádió Sándor utcai székházában a Kozma Miklóssal való találkozásra: „Valóban, Kozma arra kért, vállaljak mandátumot. Szeretne behozni négy-öt fiatalembert, »élükön véled«, aki alkalmas vagy erre mindenképpen. Visszautasítom. [...] Végül azt válaszoltam, ha egy általam összeállítandó, tíztagú írócsoport mandátumot kap: vállalom. Ezek között ott legyen elsősorban Móricz Zsigmond, Babits, aztán Zilahy, Szabó Lőrinc, Németh László, Sárközi stb. [...]”¹¹ Néhány nap múlva rádöbbsent, hogy ezt sem vállalhatja.

Illyés bizonytalankodásában bizonyára közrejátszott a Laczkó Miklós által jelzett általános válsághelyzet, benne a baloldal válsága.¹² „Mit hozhat a jövő? Vagy reform, vagy hitlerizmus, mert olyan mag van az irányzatban. Zilahy ideája, hogy a társaságnak szava van, tehát hallatni kell a reformok mellett.”¹³ Április 8-án már eldöntött kérdés volt, hogy találkoznak Gömbössel. Egy „főpróba” (ki mit mondjon?) után végül április 12-én létrejött a találkozó. Ezt Illyés így rögzíti:

7 Benedek István: Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal. *Új Látóhatár*, 1959, 241–263.

8 I. h.

9 Illyés Gyula: *Naplójegyzetek, 1929–1945*, 69.

10 I. h. 74.

11 I. h. 77.

12 Laczkó Miklós: Az Új Szellemi front történetéhez. In *Válságok-választások*. Bp., 1975, Gondolat, 54.

13 Illyés Gyula: *Naplójegyzetek*, i. h. 80.

„Délután találkozás Gömbössel. [...] Zilahy előadja az ő új szellemi társaságának tervét, melyet én nem helyeslek. [...] Zilahy külpolitikáról beszél, majd egy olasz levelet olvas fel. Ismét szóba kerül az új tudóstársaság, melybe minden ágazatból, mérnökökből, közgazdászokból is tíz igazi tehetség foglalna helyet, tekintet nélkül arra, kicsoda az illető, csak a magyarság megmentésében értsen egyet.”¹⁴ Zilahy emlékezete szerint „Illyés Gyula egyszer olyat mondott Gömbös előtt, hogy én mint házigazda attól félttem, hogy a miniszterelnök szó nélkül ránk csapja az ajtót.” A kínos helyzetet Gömbös nevetése oldotta fel.¹⁵

Lám, Móricz Zsigmond korábban hallani sem akart aktív politizálásról, nem kívánt Zilahyhoz csatlakozni, Illyés előre látta a megbeszélés kudarcát, Németh László deklarálta: „A magyar reformnak két nagy akadályja van: egyik a nagybirtok, a másik a banktőke.”¹⁶ Nincs perdöntő adat, bizonyíték, hogy végül miért vállalkoztak mégis a tanácskozásban való részvételre? Mi győzte meg őket? Csak feltételezni tudjuk, hogy a világnézetileg és főleg a politikai stratégiát illetően nem teljesen homogén felfogású társaság tagjainak vállalkozásában szerepet játszott a szolidaritás is: egymás kedvéért mentek bele a találkozásra, nem akarták Zilahyt magára hagyni. Ő az emigrációban is azt állította: „Mindenkinek halálosan meg volt sértődve, aki joggal érezte magát írónak, s nem volt meghíva. A megsértettek között ott volt öreg barátom, Schöpfung Aladár, és szegény József Attila, akinek már ragyogott a tehetsége, de írói rangja még nem nagy volt.” Szerinte a találkozó jelentőségét nem lehetett tagadni.¹⁷ Ezt azonban a történelmi fejlemények nem igazolták.¹⁸ A kudarc után a szocialisták is követték az urbánus írókat és szembefordultak a népi mozgalommal. Erre eklatáns példák József Attila cikkei.¹⁹ A támadásokkal szemben határozottan a találkozó védelmére kelt a négyesfogatból Szabó Lőrinc és Zilahy Lajos. Németh László ugyan megvédte, de elismerte, hogy az efféle alku veszélyeket is rejt.²⁰ Illyés Gyula szövege sem nyíltan önkritikus, de mentes az illúzióktól: „jelszavaink jórészt a kormány hivatalos programjában láttuk viszont. A programban, mely körül politikai harc indul, a politika szokásos fegyvereivel. Ezek a fegyverek nem a mi fegyvereink. Írói állásainkat adnánk fel, ha ebbe a harcba belekeverednénk. A mi igényeinket és követeléseinket valóban semmiféle politika nem tudja kielégíteni, mert egy kormány sem valósíthat meg annyit, aminek mi még

14 I. h. 82.

15 Zilahy Lajos krónikája. *Híd*, 1941. dec. 23., 4.

16 Németh László: Lesz-e reform? *Magyarország*, 1934. dec. 25., 13; illetve *Tanú*, 1934. 10. sz., 285–288.

17 Benedek, i. m. 252.

18 Abban igaza van Bata Imrének, hogy „ez a szövetség – dicséretére mondván a szóban forgó nemzedéknek – nem hajthat Gömbösnek sem hasznát”. A Válasz indulása. In *Ívelő pályák*. Budapest, 1964, Szépirodalmi Könyvkiadó, 101.

19 Például: József Attila: Új szellemi front. In *Irodalom és szocializmus*. Bp., 1967, Kossuth Könyvkiadó, 70–74.

20 Németh László: Író és hatalom. *Magyarország*, 1935. május 4.; *Tanú*, 1935, 5–6. sz., 237–238.

többet ne kívánnánk. [...] Ahogy nem hederíthettünk annakidején a gáncsra, úgy nem állhatunk meg az esetleges helyeslésre sem. Mindkettő csak arra buzdíthat bennünket, hogy folytassuk azt, amit nem is mi kezdtünk, hanem maga a magyar irodalom.”²¹

A következő évek mindkettőjük számára bővelkedtek fontos személyes eseményekben és új kihívásokban, ezért szoros kapcsolat nem dokumentálható. Zilahy Lajos 1936 áprilisában lemondott főszerkesztői állásáról, mert az igazgatóság részéről politikai bizalmatlanságot tapasztalt. Többek között így indokolta távozási szándékát: „A közvélemény felé e pillanatban úgy hat a dolog, hogy a *Magyarország* hasábjain kialakult írói frontot teljesen szétszórták, s a lap feladta annak a szellemi mozgalomnak az irányítását, amelynek jegyében két évvel ezelőtt átvettem.”²² 1939-ben Pegazus néven filmvállalatot alapított, s nem kis szerepet töltött be a magyar filmgyártásban. 1940-ben megindította a *Híd* című képes irodalmi magazint, amiben Illyés nem vállalt szerepet, mint Móricz Zsigmond, Németh László, Kodolányi János vagy Tamási Áron. Csupán néhány műfordítása és egyetlen verse jelent meg a lap négy évfolyamában (nem számítva néhány soros Móricz-nekrológját a nagy írói nekrológcsokorban). A műfordítások is másodközlések *A francia irodalom kincsesháza* című kötetből.²³ Meglehet, Zilahy Illyés megkérdezése nélkül hozta őket. Kis remekműként méltatta Illyés Gyula *Csizma az asztalon* című könyvét, felerősítve a parasztoknak küldött aktivitásra biztató intelmeit.²⁴ Gesztusértékű az is, hogy a képes magazin 1941. február 13-ai számának a 14–15. oldalán fényképes tudósítást közöl a Kisfaludy Társaság üléséről az új tagok portréjával (Illyés Gyula, Halasy Nagy József, Farkas Zoltán, Tamási Áron).²⁵

Illyést egyre jobban lekötötte a *Nyugat*, majd a *Magyar Csillag* szerkesztése, ám figyelme tovább terjedt. Igen melegen gratulált Zilahynak a *Csendes élet* című könyvéhez: „Szívből gratulálok könyvedhez. Nem tudnám megmondani, mikor volt utoljára ily tiszta, ily nemes irodalmi élményben részem. Bocsáss meg, ha így mondom: ámulva olvastam: ilyet is tudsz? A legjobb nyugatiak magaslatán áll. Szinte helyetted voltam büszke feléjük.”²⁶ Örülne, ha Zilahy novellát küldene a *Magyar Csillag*ba. Zilahy nyilván cserébe írást kért tőle a *Híd* számára, amire Illyés ezt válaszolta: „Én nem írhatok a te lapodba, mert helytelennek, tévesnek tartom, annak a te utadat is; szóval erősen neheztelek rád, de az

21 Illyés Gyula: Reform és irodalom. Hozzászólás az új szellemi front vitájához. *Magyarország*, 1935. ápr. 24. 3.

22 Levele Salusinszky Imrének. In Budayné Mosonyi Klára: Zilahy Lajos levelezéséből. *It.* 1979, 392.

23 Jehan Regnier: *Ballada* (1942. nov. 1., 21); Colin Musset: *Hegedültem*; Bertran de Born: *Tetszik nekem* (1942, dec. 15., 7).

24 Zilahy Lajos krónikája. *Híd*, 1941. jún. 17., 4.

25 Illyés a társaság 1942. december 6-ai ülésén tartotta meg székfoglalóját, amint azt a *Székfoglaló* című költeménye alatt olvasható dátum is tanúsítja. Pintér Jenőről emlékezett meg, majd öt verset olvasott fel.

26 Budayné Mosonyi Klára: Zilahy Lajos levelezéséből. *It.* 1979, 393–404.

irodalomtörténetnek és hazád szellemiségének tartozom azzal, hogy kihúzzam, munkára fogjam azt a remek novellistát, aki épp benned lakik.” A *Magyar Csillag* 1943. május 15-ei számában jelent meg az *Együttes vallomás*, amelyet Illés Endre, Illyés Gyula, Kodolányi János, Márai Sándor, Tamási Áron, Veres Péter és Zilahy Lajos írt alá. Ebben a magyar író a nemzet lelkiismeretének, az egyetemes érdekek képviselőjének nevezik, s fegyelmezettségre és a nemzeti sors iránti felelősségre szólítanak fel. Aligha kétséges, hogy Zilahy neve Illyés intenciójára került a felhívás szövege alá, hiszen nem volt a *Nyugat* rendszeres munkatársa, a *Magyar Csillag*ban egy verse látott napvilágot (*Búcsú a fáktól*). Ez a hosszú, rímtelen, szakozatlan, szabálytalan szótagszámú sorokból álló költemény Zilahy búcsúja 1942. szeptember 5-én szovjet bombatalálatot kapott rózsadombi villájának kertjétől.²⁷ Később Illyés Gyula versben állított emléket a nevezetes épületnek, melyben megannyi szép ötlet, gondolat fogant:

KOPONYA

(Egy bombasújtott házra)

[...]

Rámvicsorog a koponya
(ott járok el a ház előtt
munkából jövet éjszaka)
gúnyolja múltját, az időt,
midőn a szél s holdfény helyett
mi jártunk bolt-csontja alatt,
mi: lelkes, ifjú ötletek,
egy raj zsidongó gondolat.

„Haza”, „szabadság”, „magyarok”,
mily szikrázó volt itt a szó,
mily férfias, hogy „akarok”
s mily szívbéli: „úgy volna jó”.

[...]

A ház, ki mertük mondani,
egy eszmélő nép feje volt.

[...]

Haza, szabadság... bombamód
szállt az is, a kis társaság –
Az erkélyen ültünk, amott
hol semmit kocol most az ág.

[...]

(*Híd*, 1944. 1. sz., 7.)

27 A Zilahy-villa pusztulása nyomán nagy vitát kiváltott helyzet nem lényeges dolgozatunk szempontjából.

A német megszállás Illyést rejtőzésre kényszeríti, mivel neve szerepelt a gestapó listáján. Előbb Felsőgödön bujkált Németh Lászlóval. A nyilas uralom (1944. október 15.) után a Balaton környékén rejtőzött, majd decemberben viszontagságos körülmények között visszatért Budapestre, az ostromot Budán, a József-hegy utcai házban élte át egy népes menekültsoporttal együtt. Zilahy, nem kis mértékben közismert németellenessége, többek között *Fatornyok* című drámája miatt kénytelen volt szobi birtokára húzódni, ahol Vantsa Sándor zongorahangoló álnév alatt vegetált, majd az ostromot Budapesten a Károlyi-palotában vészelte át, de már 1945. január 18-án küldöttség vitte a Kommunista Párt főhadiszállására, s azzal bízták meg, hogy írjon vezércikket a *Szabadság* című lapba. Rövidesen magas szovjet politikai, katonai támogatást élvezett, még Vorosilov marsallal is személyes kapcsolatba került. Módjában állt tehát, hogy barátainak, például Illyéseknek, apróbb segítséget nyújtson, ami akkor fontosnak bizonyult, hiszen Illyések éheztek. „A múlt héten Zilahy és Szent-Györgyi autón feljöttek aへgyre, tegnapelőtt Illés Béla és Kárpáti: az írószövetség elnöksége. De, amitől kifakadt a könnyem: Zilahy két kiló lisztet, egy fél kiló lekvárt és tojást hozott Ikusnak, Illés egy csomag cukrot.”²⁸ Később is visszatért a nevezetes látogatásra: „Megállt egy nyitott terepjáró gépkocsi a ház előtt. A fegyveres vezető mellől megviselt kucsmában kilépő férfi szétrakott lépéssel tartott a kapuhoz. Bokáig érő lengyel bundáját közönséges kötél szorította a derekához, helyettesítette a letépett gombokat. Fellelegeztünk. Zilahy emelte fel karját, áldóan, vagyis tréfásan, akasztófahumormmal. Az ő találmánya volt a gombtalan, gallértalan zsisbvásári köntös, ezt nem vettették le róla a marodeurök sem. A hátsó ülésből Szent-Györgyi Albert és Illés Béla jöttek be kigombolkozni, helyzetet ismertetni egy kicsit. De én nem mehettem el Debrecenbe.”²⁹

1946-ban mindketten folyóirat szerkesztésére vállalkoztak: Illyés Gyula a *Választ* újjította fel, Zilahy az *Irodalom – Tudomány* irodalmi részének szerkesztője, ebben kezdte *Ararát* című regényének közlését. Nem írtak egymás lapjába, de a baráti kapcsolat élt. Kodolányi János írja, hogy 1946 kora nyarán Pécsen Kanyar Józseféknél lakott, s ott egy napon megjelent Zilahy Lajos Illyés Gyula kíséretében. A találkozás felelevenítéséből dolgozatunk számára a Kodolányi-Zilahy-vita most mellékes, dokumentumértékű viszont, hogy Zilahy, mint a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság elnöke, előadást tartott a városban, amelyre Illyés elkísérte. Minden bizonnyal barátilag, nem hivatalosan.³⁰ Erre más példák is utalnak: „Volt hívő korszakom. A háború után Zilahy kiment Amerikába, próbára, már tért is vissza néhány hét után. Férfikorára rajongó technokrata lett, s most a megváltás Jóhírét hozta; tüzetes, viláगतalakító evangéliumot. [...]”

28 *Naplójegyzetek, 1929–1945*, 349.

29 *Naplójegyzetek, 1981–1983*. Bp., 1995, Osiris Kiadó, 98.

30 Kodolányi János: Elvetélt reformer. In *Visszapillantó tükrök*. Bp., 1968, Magvető, 392–393.

Hozott egy kisüveg kitűnő, bár szabvány gyártmányú whiskyt is. Sima vízzel hörpintgettük a még romos lakásban. Gyerekkoromban a gyónás és áldozás közti órákban volt olyan üdvözületem, mint most, amíg ki nem fogyott a más-képp átpártolt tömény sanctusspiritus művelt barátomból és a szép címkéjű palackból.”³¹

Mindketten támogatták egy *Új Szellemi Front* létrehozását, melyet a Magyar Kommunista Párt kezdeményezett, hangoztatva, hogy nem taktikai manőverről van szó. Az akció kiadványában – jóllehet többen barátságtalan hangon emlékeznek a korábbi szellemi frontra (Kállai Gyula a fasiszta oldalon jelöli ki helyét!) – Zilahy és Illyés egyként szerepet vállalt. Zilahy egyetért Darvas Józseffel abban, hogy a magyar értelmiség körül zavaros köd bolyongott, ám „ha büntudat nélkül is, de marcangoló önváddal állunk valamennyien a magyar Marianne ítélőszéke előtt, de lélekben nem összetörve, mert akkori harcaink, legalább szándékaikban, mégsem voltak egészen dicstelenek”. Illyés is támogatja az új szellemi front gondolatát, mert, „a romok alá temetődött népnek nincs hangja”, de sok nehézségtől tart, ami az eszmék nyugodt kifejtését és kicserélését hátráltatni fogja. A helyzet türelmet és bátor óvatosságot igényel, ne vádaskodással foglalkozzunk – írja –, hanem akin „a karcolás ellenére is rajta van az érték és a tisztesség próbája”, az, ha vállalja, használni tud.

Zilahy azonban rövidesen rádöbbsent naivitására, és 1948-ban elhagyta az országot. Úgy tűnik, Illyés tudott szándékáról, legalább is erre utal *Verses levél Zillhay Lajoshoz* című költeményének egy találkozásra való utalása („merthogy indultál éppen tengerentúl”). Hogy a következő években tudtak-e egymásnak hírt adni, erről nincs tudomásunk. De Zilahy 1962-ban verssel üdvözölte barátját.³²

[...]
Én Benned most először is
Elvesztett anyanyelvemet köszöntöm,
A „Mérőföldre kacsintó kaszát”,
„Mihály haját, mit hűvös szél dobált” –
Vonaton című versed most is bennem zakatol,
Az a kis, papucsos, napsütött barna asszony,
Ahogy kinéz a forró ozorai tájra,
S gömbölyödő hasa rejti a magyar jövőt –
Szebb verset nem is írhat magyar penna,
Ilyen igénytelenül remeket.
[...]

(Vers libre)

31 *Naplójegyzetek, 1979–1980.* Bp., 1994, Századvég Kiadó, 177.

32 A vers a Londonban megjelenő *Népszavában* látott napvilágot, és sajtóper lett belőle, mert a nyilas szellemű *Szabadság* és az *Amerikai Magyar Népszava* rágalmozó cikket közölt Zilahyról. Siklós János: *Zilahy Lajos utolsó évei.* Bp., 1986, Népszava Kiadó, 49–50.

Erre válaszolt Illyés említett költeményével, mely 1962 karácsonyán elhangzott a Magyar Rádió *Szülőföldünk* amerikai magyarokhoz szóló műsorában.

Hogy is vagyunk mi most egymással, magyarok:
– kintiek, bentiek?
Köszönöm Lajos, megrázott a leveled.
[...]
Hogy is vagyunk hát egymással, mi, magyarok?
Tizenhárom-tizennégy millió – ennyi, szerintem,
ha nem tizenöt,
aki tán két rádióhír között
azzal mond népszámlálási igen-t,
hogy lábizmában érez örömet, mert
egy magyar labda megint bement;
kinek szinte itten hagyott, személyes barátja Hány,
és Lúdas Matyi, a sose volt Csicsóné lányai,
a kondorosi ménes, s aki megáll,
– így tölt ki rovatot –
azt hallván a Cityben vagy Citében
vagy Szingapur vagy Tokio szívében
valaki azt mondta: jó napot!
[...]

(Verses levél Zilahy Lajoshoz)

3.

Zilahy Lajos már 1952-ben Jugoszláviába látogatott *Ararát* című regénye kiadásának ügyében. Juhász Géza, a Fórum Könyvkiadó egykori főszerkesztője, majd igazgatója koronatanúja Zilahy későbbi jugoszláviai működésének. „Az 1960-as évek második felében igen sokat tartózkodott az író Jugoszláviában, Belgrádban, ahol kiváló és igen sikeres műfordítónőjénél, Sonja Perovicnál volt állandó szállása. Persze, igen gyakran megfordult Újvidéken is, és ilyenkor sosem került el a Forum Könyvkiadót. Egyszer például ezzel a hírrel érkezett: »tizenkét év után először találkoztam kedves barátommal és íróársammal, Illyés Gyulával és a feleségével Bledben (Szlovénia), a PEN-kongresszuson, s holnap estére meghívtam őket a Szonyához, Belgrádba.³³ Ők négyen lesznek, mert egy párizsi házaspárral jönnek.«” Juhász cáfolja Moldova Györgyöt: honnan veszi, hogy Zilahy Jugoszláviából tizenhatszor látogatott a szülőházájába, fogalmam sincs.”³⁴

33 A PEN Klub bledi kongresszusa 1963-ban volt.

34 Juhász Géza: De hol a fény? Jegyzetek egy Moldova György-könyvről Zilahy Lajos kapcsán. *Élet és Irodalom*, 2002. okt. 4., 12.

1966-ban Illyés Amerikában járt. Erről természetesen megemlékezik naplójában is, interjúban is. „Elsősorban a kint élő magyarokat szerettem volna közelebbről megismerni. Erre alkalmam is volt New Yorkban, és több egyesült államokbeli városban volt felolvasásunk Weöres Sándorral együtt. Ide gyűltek össze magyarok. Én meglehetősen pesszimistán néztem – Zilahy híres regénye címe után, hogy a „Lélek kialszik” –, hogy a külföldre került magyarok elveszítik anyanyelvület. Véletlenül éppen Zilahyéknál laktunk New Yorkban, tehát vele is tudtam erről a témáról beszélni.”³⁵ Élıszóban megható epizódokat is idéz: „Érdekes találkozásaim voltak Amerikában élő magyarokkal. [...] Zilahy New York kellős közepén éppen Pázmányt olvassa. »Kenyeres barátom...« – ennél a két szónál akadt meg. S mi azon vitatkoztunk, hogy a könyörület jelző nem abból származik-e, hogy »aki kenyeret ad?« Másnap azt kérde tőlem: »látál-e már nyugót?« Persze, hogy láttam. Dupla kötésű köté a ló első vagy hátsó lábán, hogy el ne futhasson...”³⁶

Zilahy Illyés iránti barátságot külső jellel is deklarálta: „A szoba falán szinte egyetlen díszként egy fénykép: Zilahy Lajos Illyés Gyula és Déry Tibor társaságában, egy legutóbbi találkozás képbe örökített emléke.”³⁷ (Déryvel 1944 késő őszen egy pár éjszakán át egy közös barátjuk együtt bújtatta őket öt- vagy hatszobás lakásán Szent-Györgyi Alberttel és más neves személyiségekkel együtt.)³⁸

Zilahy haláláról az író unokaöccse, Buday Zoltán értesítette. Információi alapján Illyés leírja Zilahy utolsó napjait, többek között, hogy tíz napja még Pesten volt titkokban...”³⁹ De a temetésre nem ment el, mert előtte való éjszaka rosszul volt, lépni is nehezen tudott, feküdni kívánt. „Csak Flóra megy ki, miután majd telefonál Piroskának.”⁴⁰ Az író halála után a hazatelepült Zilahynéval is tartotta a kapcsolatot levélben és személyesen is. Ennek több helyen nyoma van naplóiban.

A jövőben újabb dokumentumok kerülhetnek elő, melyek a két író kapcsolatát erősítik. Úgy véljük azonban, ennyi is elég bizonyíték arra, hogy ez a kapcsolat baráti, egy időben szoros volt, noha Illyés Zilahyt Németh László, Márai Sándor, Hevesi András, Zsolt Béla, Féja Géza, Herczeg Ferenc társaságában a szerepkeresők közé sorolja, akiket „nem a kenyérkereset” tett grafománná.⁴¹

35 *Naplójegyzetek, 1961–1972.* Bp. 1989, Szépirodalmi Könyvkiadó, 192, 220.

36 Gách Marianne: Illyés Gyulával New York és Párizs után. *Film Színház Muzsika*, 1966. aug. 12., 10.

37 Kovács N. József: Zilahy Lajosnál New Yorkban. *Kritika*, 1975/1, 15.

38 Déry Tibor: *Emlékeim az alvilágból.* Bp. 1955, Békebizottságok Kiskönyvtára, 61.

39 *Naplójegyzetek, 1973–1974.* Bp. 1990, Szépirodalmi Könyvkiadó, 374.

40 I. h. 412.

41 *Naplójegyzetek, 1961–1972.* 286.